

z i e l o n a a r k a ś l ą s k a

Śląski Ogród Botaniczny

Tatarak zwyczajny - *Acorus calamus* L.

Nazwa naukowa. *Acorus calamus* L. – od *acoros* – greckiej nazwy rośliny z aromatycznym kłączem oraz łacińskiego *calamus*, czy też greckiego *kalamos* = trzcina.

Nazwa polska. Tatarak zwyczajny – pierwszy człon pochodzi od nazwy plemion mongolskich – Tatarów. Niewielkimi cząstkami kłącza tej rośliny odkazali oni wodę przeznaczoną do picia. Spożywali ją też razem z suszonym mięsem przygotowywanym na wiele miesięcy przed wyprawą wojenną. Prawie wyszła już z użycia w Polsce inna, przestarzała nazwa tej rośliny pochodzenia osmańsko-tureckiego – ajer.

Gwarowa nazwa śląska. *Tatarczuch* czyli tatarska woń, gdyż w gwarze *czuch* = woń, przyjemny zapach. Inna śląska nazwa – *brzuchwourc* ma niejasną etymologię i przypuszczalnie połączono w niej *brzuch*, co gwarowo oznacza żołądek, oraz zniekształcone niemieckie *Wurz* = korzeń, przyprawa, ponieważ tatarak stosowano jako lekarstwo na choroby żołądka. Wyraża to też niemiecka nazwa tej rośliny – *Magenwurz*, czyli żołądkowy korzeń.

Morfologia i biologia. Roślina wieloletnia o wysokości do 1,5 m z długim, grubym kłączem i odziomkowymi oraz łodygowymi równowąskimi, mieczowatymi liśćmi. Łodygi z niewielkimi kolbami kwiatostanowymi o długości 5-10 cm i z drobnymi, zielonkawymi, obupłciowymi kwiatami, które rzadko pojawiają się w naszym klimacie, zwykle na początku lata. Owoce to czerwone jagody, których tatarak w Europie nie zawiązuje z powodu braku owadów odpowiednich do zapylania jego kwiatów, tak więc rozmnaża się tutaj tylko wegetatywnie. Cała roślina, a szczególnie kłącze, bardzo mocno pachnie. Nawet przesuszony fragment kłącza długo zachowuje żywotność i, gdy trafi do środowiska z wodą, wyrastają z niego korzenie oraz ulistnione łodygi.

Warunki siedliskowe i fitocenozy. Rośnie w płytkich wodach stojących oraz wolnopłynących, a także na ich obrzeżach, gdzie tworzy fitocenozy zespołu *Acoretum calami* (szuwaru tatarakowego), którego jest gatunkiem charakterystycznym.

Rozmieszczenie w Polsce i na świecie. Obecnie występuje w stanie dzikim w całym kraju, a także w Europie Wschodniej i Środkowej, na Bałkanach, a także we wschodniej części Syberii, w subtropikalnej i tropikalnej Azji oraz w atlantyckiej części Ameryki Północnej. W Europie Zachodniej i Ameryce Południowej (w pobliżu Rio de Janeiro) jest uprawiany. Na Śląsku i na południowym wschodzie naszego kraju, a także na Ukrainie zadomowiony jest od czasów najazdów tatarskich (od 1241 r.). Do Europy Środkowej (do Wiednia), jako cenne lekarstwo, sprowadzony został z Konstantynopola w 1576 r. Stał się prawie natychmiast rośliną „modną” i sadzono go w ogrodach dworskich oraz botanicznych. W związku z tym w XVIII wieku był już zupełnie zdomowiony również i w tej części naszego kontynentu.

Status i zagrożenia. Tatarak jest u nas w Polsce i w Europie pozostałością dawnych kultur, gdyż uprawiano go często w celach leczniczych. Jego kłącze zawiera olejek eteryczny i substancję gorzką, akorynę. Wysuszone stosowane bywa w postaci naparu przy dolegliwościach żołądkowych i braku apetytu. Na Górnym Śląsku produkowano niegdyś smakowite cukierki tatarczuchowe, a do dzisiaj mieszkańcy okolic Pszczyny i Cieszyna sporządzają z zalanych alkoholem kłączy tataraku gorzki i piekący napój zwany tatarczówką. Napój ten spożywany jest w Wielkim Tygodniu, a zwłaszcza w Wielki Piątek, aby się umartwić na pamiątkę podania umierającemu na krzyżu Jezusowi napoju z octu i żółci. Jeszcze niedawno przed Zielonymi Świątkami w wielu śląskich wsiach przynoszono ziele tataraku do mieszkań i pomieszczeń ze zwierzętami w celu ich „oczyszczenia” z uciążliwych stawonogów oraz odświeżenia powietrza.

Wawrzynek wilczelyko - *Daphne mezereum* L.

Nazwa naukowa. *Daphne mezereum* L. W języku greckim *daphne* to nazwa drzewa laurowego, czyli wawrzynu, natomiast w mitologii greckiej *Daphne* to imię nimfy, pięknej boginki zamienionej przez Zeusa właśnie w drzewo wawrzynu, by ją uchronić przed zakochanym w niej Apollonem. Drugi człon nazwy łacińskiej – *mezereum*, wywodzi się z języka perskiego, w którym *mazeriyn* = sprowadza śmierć, ponieważ wszystkie części wawrzynka wilczegołyka są silnie trujące.

Nazwa polska. Nazwę rodzajową (wawrzynek) nadano ze względu na pewne podobieństwo ulistnienia krzewów zaliczanych do tego rodzaju do listowia wawrzynu. Nazwę gatunkową (wilczelyko) nadano ze względu na „wilcze”, czyli jadowite, silnie trujące właściwości wszystkich części tej rośliny oraz z powodu jej niezwykle mocnych warstw korowo-łykowych. Po złamaniu gałązki trudno jest ją oderwać od pozostałej części rośliny. Najczęściej próba taka kończy się poważnym uszkodzeniem wawrzynka, gdy aż do jego podstawy zostanie zdarte szerokie pasmo korowiny z łykiem i odsłonięte zostaną na dużej powierzchni

1 Subtropikalna i tropikalna Azja to ojczyzna tataraku.

miazga² oraz drewno. Tak rozległe zranienie nie może się zagoić!

Gwarowa nazwa śląska. Szpagaciok wilczy, a także szpagacik wouniejący lub barciok wouniejący. W trzeciej z nazw, barciok wouniejący, zawarte są dwie ważne zalety tego krzewu. Jego mocno pachnące (w gwarze – wouniejące) kwiaty „zapraszają” mieszkanki pszczołelich barci na jeden z najwcześniejszych wiosennych pożytków – do słodkiego nektaru i cennego dla nich pyłku kwiatowego. Nazwy szpagaciok wilczy oraz szpagacik wywodzą się od gwarowej nazwy szpagat = sznurek oraz od właściwości mechanicznych łyka tego krzewu, o których była już wyżej mowa.

Morfologia i biologia. Mały krzew o wysokości 0,3-1,0 m z pędami pokrytymi w młodości kutnerem i liśćmi klinowatolancetowatymi, zastrzonymi, wielkości około 2x8 cm oraz umieszczonymi na końcach gałązek. Silnie pachnące kwiaty barwy różowej lub czerwonej, a bardzo rzadko białej, są skupione w kątach blizn po ubiegłorocznych liściach. Pojawiają się one zwykle już w lutym i z daleka wabią swym miłym zapachem zapylające je owady i spacerowiczów. Owocem jest atrakcyjnie wyglądający karminowy, półprzezroczysty pestkowiec o wielkości jagody czerwonej porzeczki. Do silnego zatrucia człowieka dochodzi już po zjedzeniu 5-10 owoców, natomiast ptakom nie wyrządzają one szkody. Nasionka wawrzyńka po przejściu przez przewód pokarmowy ptaka kielkują łatwiej, a ponadto w dużej odległości od rodzica.

Warunki siedliskowe i fitocenozy. Preferuje siedliska lekko ocienione z glebami dość żyznymi i nie suchymi. Gatunek charakterystyczny mezo- i eutroficznych lasów liściastych z rzędu *Fagetalia sylvaticae*. Rzadziej występuje w kwaśnych i świetlistych dąbrowach. W górach spotyka się go w różnych zbiorowiskach, m.in. w ziołoroślach i traworoślach oraz w zaroślach kosówki.

Rozmieszczenie w Polsce i na świecie. Występuje jeszcze dość często w południowej, wschodniej i północno-wschodniej części kraju, a na pozostałym obszarze rzadko i na rozproszonych stanowiskach. W Europie występuje od Włoch po Skandynawię, rośnie także na Syberii do Altaju, na Kaukazie i w Azji Mniejszej.

Status i zagrożenia. Pomimo tego, że jest w Polsce gatunkiem ściśle chronionym na stanowiskach naturalnych spotyka się go coraz rzadziej i to nie tylko z powodu kurczenia się powierzchni lasów liściastych wywołanej gospodarką człowieka. Ze względu na duże walory dekoracyjne bywa permanentnie przesadzany do ogródków przydomowych gdzie najdalej po kilku latach musi zginąć od chorób wirusowych przenoszonych tutaj przez mszyce z innych roślin ogrodowych. Także oblamywanie i zrywanie ukwieconych gałązek doprowadza okazy dziko rosnące do ich szybkiego obumierania.

Pierwiosnek Lekarski - *Primula veris* L.

Nazwa naukowa. *Primula veris* L. – od łacińskiego *prima* = pierwsza i końcówki – *ula* będącej w tym języku zdrobnieniem. Drugi człon nazwy jest również łaciński – *veris* = wiosenna.

Nazwa polska. Pierwiosnek lekarski, a także pierwiosnka lekarska, ponieważ zakwitła po zimie jako jedna z pierwszych roślin, a różne jej części od czasów św. Hildegardy (XII w.) stosowane są do celów leczniczych.

Gwarowa nazwa śląska. *Pjyrwiosnek żoułty* od słów w gwarze górnośląskiej: *pjyrwiosnek* = pierwszy i *wiosnek*, czyli kwitnący wiosną oraz *żoułty* = żółty, ze względu na barwę kwiatów. W drugim członie innej nazwy gwarowej – *pierwiosnek wouniejący* – bardzo trafnie wyróżniono to, że kwiaty tego gatunku pierwiosnka delikatnie pachną, *wounieją* w gwarze śląskiej. Natomiast kwiaty pospolitszego na Śląsku pierwiosnka wyniosłego nie mają zapachu.

Morfologia i biologia. To bylina z krótkim kłęczem, która ma wysokość 15-40 cm oraz liście zebrane w przyziemną różyczkę. Związujące się ku ogonkowi, pomarszczone liście i łodyżki kwiatostanowe są kutnerowato owłosione, podobnie jak i „zbyt obszerne” kielichy kwiatowe. Żółte kwiaty skupione w pojedynczym baldaszku pojawiają się w marcu i kwietniu. Ich korona o rurce nieco dłuższej od kielicha ma płatki w szczytowej części zgięte do wewnątrz. Każdy z 5-ciu płatków korony ma u podstawy pomarańczowo-czerwona plamkę. Kwiaty są dwojaki. Część pierwiosnków ma słupki o długich szyjkach, zaś pręciki na krótkich nitkach, natomiast inne okazy tych roślin odwrotnie – mają krótkoszyjkowe słupki i długonitkowe pręciki³. W ten sposób owady pobierające nektar mogą dokonać zapylenia tylko obcym pyłkiem. Owocem jest wielonasienna torebka, krótsza od kielicha. Z dojrzałej, pękniętej torebki nasiona o długości 1,5-2,0 mm wywiewają tylko silniejsze porывы wiatru, które przenoszą je na większe odległości. Dość sztywne łodyżki owoconośne nie są bowiem poruszane przez słabsze podmuchy powietrza, co skutecznie zapobiega upadkowi nasion w najbliższe sąsiedztwo roślin rodzicielskich.

Warunki siedliskowe i fitocenozy. Najczęściej spotyka się go na siedliskach świetlistych, ciepłych, dobrze nasłonecznionych oraz suchych o nie kwaśnym odczynie. Jest gatunkiem charakterystycznym ciepłolubnych dąbrow, rośnie też w murawach kserotermicznych i na suchszych łąkach rajgrasowych.

2 Miazga (kambium) to merystem boczny powodujący przyrost na grubość łodyg i korzeni.

3 Jest to tzw. heterostylia uniemożliwiająca samozapylenie.

Rozmieszczenie w Polsce i na świecie. Gatunek spotykany na obszarze prawie całego kraju. W górach rośnie w piętrze pogórza oraz sporadycznie w reglu dolnym. Zasięg tego gatunku obejmuje wschodnią, centralną i zachodnią część Azji oraz całą Europę z wyjątkiem obszarów północnych.

Status i zagrożenia. Roślina objęta w Polsce częściową ochroną. W ostatnich latach w wielu miejscach już wyginęła – z dwóch ważnych powodów. Pierwszy z nich to zaprzestanie jakiegokolwiek gospodarki rolniczej na obszarach dobrze nasłonecznionych, a mało nadających się do wprowadzenia intensywnej gospodarki łąkarskiej. Powoduje to szybkie zarastanie tych obszarów roślinnością drzewiastą, która silnie ocienia podłoże. Drugi powód to bardzo intensywna gospodarka łąkarska na obszarach, które się do niej nadają. Polega ona nie tylko na intensywnym nawożeniu i wielokrotnym koszeniu w ciągu sezonu, ale i na celowej eliminacji roślinności innej niż wysokoprodukcyjne trawy.

Miodunka ćma- *Pulmonaria obscura* DUMORT.

Nazwa naukowa. *Pulmonaria obscura* DUMORT. – od łacińskiego *pulmos* = płuca i *obscura* = ciemna, gdyż używana była co najmniej od XII w. jako lekarstwo na choroby płuc, a jej liście nie mają zwykle jasnych plam, które występują na liściach innych, pokrewnych gatunków miodunek.

Nazwa polska. Miodunka ćma – roślina ta ma delikatny zapach miodu i ćme, czyli ciemnozielone liście pozbawione jasnych plam.

Gwarowa nazwa śląska. *Plucnik* – od gwarowego rzeczownika *pluca* = płuca. Jeszcze po II Wojnie Światowej, nim odkryto streptomycynę, roślinę stosowano na Górnym Śląsku jako lekarstwo na gruźlicę, która była wtedy często chorobą śmiertelną.

Morfologia i biologia. Jest byliną szorstko owłosioną o wysokości do 30 cm i zakwitającą w marcu i kwietniu. Ma liście dwójakiego rodzaju – lodygowe i odziomkowe. Dolne liście lodygowe są krótkoogonkowe, a górne siedzące, lancetowate. Liście odziomkowe, pojawiające się

dopiero pod koniec wiosny, mają blaszki sercowato jajowate i są osadzone na wyraźnie dłuższych od nich ogonkach. Korona kwiatowa najpierw różowa, a później czerwono fioletowa. Kwiaty, podobnie jak u pierwiosnka, wykazują różnosłupkowość, która zapobiega samopylności. Część roślin ma kwiaty ze słupkami osadzonymi wysoko i pylnikami znacznie od nich niższymi, a pozostałe mają słupki niskie i pylniki osadzone wysoko. Słodki nektar zalegający na dnie rurek kwiatowych miodunek jest niedostępny dla pszczoł, stąd zapylenia dokonują trzmiele i dzienne motyle. Interesujące jest to, że przy samozapyleniu i zapyleniu pyłkiem z kwiatów mających słupki o podobnej wysokości miodunka nie zawiązuje owoców. Owocem jest rozłupnia rozpadająca się po dojrzeniu na cztery gładkie, błyszczące nasionka, z których każde zaopatrzone jest w zawierający tłuszcz i białko wyrostek – elajosom, przysmak dla mrówek. Z porzuconych przez mrówki nasion wyrastają, w nowych miejscach, młode miodunki.

Warunki siedliskowe i fitocenozy. Najczęściej występuje w cienistych lasach liściastych na glebach żyznych i dostatecznie wilgotnych, a także w pobliżu strumieni. Jest gatunkiem charakterystycznym dla lasów liściastych rzędu *Fagetalia sylvaticae*.

Rozmieszczenie w Polsce i na świecie. Rośnie prawie w całym kraju, w górach po regiel dolny. Tylko w zachodniej części niżej zastępuje ją pokrewny gatunek – miodunka plamista *Pulmonaria officinalis* L. Zasięg gatunku obejmuje dużą część Europy Środkowej i Europę Wschodnią oraz przedgórze Kaukazu i Syberii Zachodnią.

Status i zagrożenia. Jest jeszcze dość pospolitym gatunkiem, łatwym do zaobserwowania w starszych lasach liściastych, zwłaszcza wiosną, przed pełnym wykształceniem się ulistnienia drzew. Niestety takich lasów mamy w Polsce i na Śląsku mało. Ich powierzchnia przypuszczalnie zostanie w przyszłości powiększona, zwłaszcza tam gdzie na terenach zajmowanych dawniej przez lasy liściaste sztucznie wprowadzono drzewostany świerka pospolitego, które obecnie masowo zamierają. Powrót miodunki ćmej na jej dawne siedliska będzie jednak trwał wiele dziesięcioleci. Przedtem powinny się ustabilizować przede wszystkim warunki świetlne oraz glebowe w młodych nasadzeniach z przewagą drzew liściastych. Niedługo dość dużym zagrożeniem było wykorzystywanie zieleń miodunki do celów leczniczych. Obecnie, w dobie antybiotyków, takiej groźby już nie ma.

Tekst i zdjęcia: Jan Duda.
Redakcja i korekta: Jacek Jaworski;
Projekt i skład: Paweł Mizia.
Śląski Ogród Botaniczny, ul. Zamkowa 2,
43-195 Mikołów, Tel. 032/322 62 44
www.sibg.org.pl; email: sibg@fibg.org.pl